

Osmanlı Devleti'nde Yabancı Okullarda Denetim ve Cumhuriyet Dönemine Yansımaları

The Control of Foreign Schools in Ottoman State and Some of its Reflection in Republican Period

İlknur HAYDAROĞLU*

Öz

Gayri Müslimlere ait olan ve Osmanlı İmparatorluğu döneminde faaliyetlerine başlayan eğitim kurumları, Osmanlı Devletinin zayıflamaya başlamasıyla denetimden uzak çoğalmaya ve siyasi çalışmalar içerisinde olmaya başlamışlardır.

Ancak o dönem için bu okulları denetim altına almak isteyen Osmanlı Devleti çıkardığı yasalara ve bu yasaların uygulanması için gösterdiği çabaya rağmen çeşitli nedenlerle başarılı olamamıştır. Biraz da Devletinin yıkılışını hazırlayıcı unsurlardan olan bu okullar Cumhuriyet Döneminde de faaliyetlerini sürdürmüşler ancak eğitim çalışmaları yaptıkları sürece hayatta olmuşlardır.

Denetimden uzaklaşabilme çabaları çeşitli fırsatlarla ve tekliflerle denenmiş ancak yasalarla buna meydan verilmemiştir.

Araştırmamızda belgeler ışığında Osmanlı dönemindeki durum çeşitli yönleriyle ele alınmış, başarısızlığın nedenleri irdelenmiş daha sonra Cumhuriyet Dönemindeki uygulamalar ve Türk Hükümeti'nin kararlılığı ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yabancı Okul, Denetim, Maarif Nizamnamesi, Beyrut, Cumhuriyet Dönemi

Abstract

Educational institutions, which belonged to non-Muslims and started their operations during Ottoman Empire period, increased in number rapidly as they were exempt from control of state and they started engaging into political activities.

* Yrd. Doç. Dr., A.Ü.Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü

Ottoman State who tried to keep these schools under control by the help of the laws that they enacted during the period was unable succeed despite their effort to enforce those laws. These schools which were partially responsible about the end of the state continued their presence during Republican period but they lasted as long as they continued their educational works.

Efforts to be exempt from audit were conducted on several occasions and offers were tried but they were prevented with laws.

Their situation during the Ottoman period dealt with in various ways in the light of the documents and the reasons for their failure and later on the practices during the Republican period along with Turkish government's determination were discussed in this study.

Key Words: *Foreign Schools, Inspection, Regulations of the Ministry of Education, Beirut, Republican Period*

Osmanlı İmparatorluğu tarih araştırmacıları için bir okyanus gibidir. Ele alınacak her damladaki farklı konular ise kişiyi dipsiz bir kuyu gibi açıldıkça kapalı kalan, incelendikçe yetersizliğe düşülen, bilgi sahibi oldukça karanlık noktaların aydınlanmasına rağmen sırlarla dolu bir dehlizin içine çeker. Belli başlıklar altında toplanmaya çalışılan konular çeşitlenmekte gittikçe karmaşık hale girmekte ve ilerledikçe dolaşan bilgi yumakları haline gelmektedir.

Bizim ele alacağımız Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitimin denetlenmesi olgusunun bir bölümünü teşkil eden Azınlık ve Yabancı Okulları konusu ise okul kavramıyla başlamakta, çoğalan, yayılan gelişen ve giderek eğitim kavramından uzaklaşıp, siyasi amaçlı faaliyetler içerisine giren kurumlar olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu okullar başlangıç dönemleri 1453'e İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethine kadar dayanmaktadır. Fatih Sultan Mehmet'in yalnızca ibadetlerini gerçekteşirmelerine yardımcı olacak din adamlarını yetiştirmek için önce kiliselerde sınıf açılmasına ilişkin verdiği izni çok kapsamlı bir şekilde yorumlayıp okul açmaya, bağımsız binalarda eğitim yapmaya vardiran Azınlık grupları, zamanla kendilerini kullanmayı amaçlayan yabancı devletler tarafından himaye altına alınmaya başlamışlardır. Bu şekilde Azınlık Okulları üzerinde söz sahibi olan hatta kendi devlet adlarını bu okulların adına ekleyen yabancı devletler giderek kendi okullarını da açmışlardır. Böylece Amerikan-Ermeni Okulu, Fransız Ermeni Okulu, Fransız Yahudi Okulu gibi bir isim karmaşası yanında Amerikan Okulu, Fransız Okulu, İngiliz Okulu, Rus Okulu, Alman Okulu, İtalyan Okulu, Avusturya Okulu, Bulgar Okulu gibi himayesinde olduğu devletin adını taşıyan okullar açılıp çoğalmaya başlamıştı.

Bu okulların Osmanlı Devleti için anlamı Osmanlı toplumunda yaşayan halkın çeşitli unsurlarının kendi dillerini, kültürlerini unutmamak için gerçekleştirdikleri eğitim kurumları demektir.

Ancak bu anlam değişip birçoğu siyasi açıdan faaliyet gösteren, Osmanlı aleyhine çalışan kurumlar kavramına dönüşmüştü. Eğitim kurumları olmalarına karşın farklı çabalar içinde olmuştular.

Osmanlı Devleti açısından Azınlık ve Yabancı Devlet Okulları'nın en önemli faaliyeti tabii ki, Osmanlı aleyhine olan siyasi faaliyetlerdir. Eğitim amaçlı bu kurumların bazıları oldukça yoğun ve etkin bir biçimde siyasi faaliyetler içerisinde olmuşlardır. Temelinde dine (mümin) inanan kazandırmak amacı yatan Misyoner faaliyetlerinin siyasi amaçlı desteklenip ele alınması ve bu okullarda etkin olması bu tip çabaların artarak sürmesine neden olmuştur. Bununla doğru orantılı olarak Yabancı Okul sayısı da artmış sayıyla birlikte faaliyette de artış görülmüştür.

Yalnızca Amerikalıların 400 civarında ki¹ okulların bulunması bile çok büyük boyutlardaki artışın çarpıcı bir örneğidir ki diğer devletlerin açtıkları okullar da göz önüne alındığında durumun önemi anlaşılabilir. Üstelik bu okulların Osmanlı topraklarındaki dağılımlarının stratejik açıdan önemli olan yerlerde yoğunlaşması, Yakındoğu, Ortadoğu gibi Dünya siyasetinin kilit noktalarını barındıran bölgelerde toplanmış olması da siyasi amaçlı faaliyetler tezimizi destekler niteliktedir.

1894 yılında Mamuret'ül- Aziz (Elazığ) vilayetinde "83" Protestan Okulu'nun bulunması, vilayetin o günkü nüfus yoğunluğu ve önemi düşünüldüğünde, yoğunluk ve yer seçimi konusunda siyasi amaç güdüldüğüne açıkça işaret etmektedir.²

Okul sayılarının hem siyasi faaliyetlerde önemli ölçüde artışlar kaydedilmiştir. 1810 yılında Boston'da kurulan American Board of Commisioners for Foreign Missions³ ile misyonerlerin yıllık 200 bin dolarlık bütçeyle Osmanlı topraklarına akın etmeleri hele misyoner okul ilişkisinin giriftliği de düşünülürse Osmanlı Devleti açısından tehlikenin korkunç boyutlara ulaştığının bir göstergesidir. Belgelerle yansıyan olaylar ve örnekler bu durumu yeterince doğrulamaktadır. Misyonerlik gibi çok yönlü ve iyi bilinen bir konuyu burada ele alacak değiliz. Ancak onların Misyoner

¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *İrade Hususi*, No: 101. s.1, 1917 tarihli belge.

² Atilla Çetin, "Maarif Nazırı Ahmed Zühdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkındaki Raporu", İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*. S.10-11, 1981

³ American National Archives, *Despatches from v.s. Consults in Harput (1895-1906)* T.579, Rol 1, No: 44, 13 Mart 1901 tarihli Rapor
Bilal Şimşir, *Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine*, Atatürk Üniversitesi Yay., 628, Erzurum 1984, s. 92.

yetiştirmek için Osmanlı topraklarında okul açtıkları, dini faaliyetler açısından amaçlarına ulaşacak çabayı sarf ettikleri göz ardı edilmemelidir. 1883 yılına kadar 3 milyon İncil ve 4 milyondan fazla dini kitap dağıtmışlar, Osmanlı vatandaşı olan Ermeni toplumunu dini açıdan etkileyerek Süryani, Protestan ve Katolik olmak üzere üçe ayırarak⁴ Osmanlı Devleti tarafından yasayla üç ayrı cemaat olarak kabul edilmelerini sağlamışlar birçok Müslüman'ın da Hıristiyanlaşması için büyük uğraş vermişlerdir.⁵

Üstelik Misyonerlerin çalışmaları okul açmak, ders vermek, dini propaganda yapmak ve bunlar için işlerini kolaylaştıracak her türlü maddi-manevi vasıtayı kullanacak ortamı yaratmak ve bundan yararlanmak gibi faaliyetlerle sınırlı kalmamış, yetimhane, hastane, eczane ve buna benzer belli başlı kurumların oluşturulup iyileştirilmesi gibi çabaları da içine almıştır. Azınlık ve Yabancı Devlet Okulları ve Misyonerlerin faaliyetleri konusunda rahatsızlığı iyice artan Osmanlı Devleti denetimsiz, izinsiz ve dayanaksız bir şekilde çoğalan, yaygınlaşan bu kurumları yasalarla kayıt altına almayı ve denetlemeyi amaçlıyordu. Bu nedenle daha önce çıkardığı ve konuya istediği yaklaşımı sağlayamayan bir iki yasayı bir kenara bırakarak çok kapsamlı bir yasayı yürürlüğe koydu. 1869 da "Maarif-i Umumiye Nizamnamesi" adıyla çıkardığı bu yasayla sadece kendi geleneksel okullarına değil Azınlık ve Yabancı Okullarına da bir çeki-düzen vermeyi ve denetim mekanizmasının işleyişini sağlamayı amaçlıyordu.⁶ Yasa, Azınlık ve Yabancı Devlet Okulları açısından son derece ayrıntılı, kapsamlı ve çeşitli yaptırımları öngören maddeler içermektedir. En önemli maddesi de "Ruhsat" konusundaydı.⁷ Maddede daha önce açılmış olan bütün okulların ve yasanın yürürlüğe girdiği tarihten sonra açılacak olan bütün kurumların "ruhsat" aldıktan sonra faaliyetini sürdürebileceği belirtilmekteydi. Ruhsat maddesinde Ruhsat alma şartı açıkça ifade edilmişti. Osmanlı Devleti Azınlık ve Yabancı Okullarından öncelikle okul açılacak ya da binası inşa edilecek yerin, arsanın durumunu soruyordu. Arsanın sahibi kimdi, ne şekilde alınmıştı; satın mı alınmıştı, kira ile mi tutulmuştu, bu işlemin para olarak değeri neydi ve ne şekilde karşılanacaktı, arsanın boyutları ve belirli noktalara (dini bir bina ya da vakıf müessesesi, İslâm mahallesi v.b) olan yakınlığı neydi?⁸

Yapılacak olan binanın eni, boyu, yüksekliği ne kadardı? Kaç katlı, kaç pencere, kaç kapılı⁹ kaç derslikli ve kaç bölmeli olacaktı, her katta yer alan

⁴ Şimşir, a.g.e., s. 92.

⁵ Müslümanların, Hıristiyanlaştırılması örnekleri için bkz., İlknur Polat Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ankara, 1990, s. 145-146.

⁶ Haydaroglu, İ.P; a.g.e., s. 24-33.

⁷ Haydaroglu, İ.P; a.g.e., s. 40,41.

⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Mukteza Defteri*, Belge No: 20/993, Belge Tarihi 1900.

⁹ Okul binasının kapı sayısının sorulduğuna ilişkin 1913 tarihli bir belgede Giresun'da ki bir

birimler hangileriydi, malzemesi ve binanın inşaat için ne kadar para gerekiyordu ve nasıl karşılanacaktı, okul eğitimini sürdürebilmek için gereken parayı nasıl bulacaktı?¹⁰ Hangi dersler okutulacaktı?¹¹ Hangi kitaplar kullanılacaktı?¹² Bütün bu soruların karşılığı açıkça belirtilecekti. Okulda görev alacak herkesin Polis soruşturması yapılacak, öğretmenlerin Osmanlı Devleti tarafından denkliği ve geçerliliği kabul edilmiş olan "Diplomaları" bulunacaktı.¹³

Bunların yanı sıra okul açılacak olan yerlerde, okul açacak devletin okul açmasını gerektirecek miktarda nüfus yoğunluğuna sahip olması gerekiyordu. Bunun sağlanması halinde ruhsata hak kazanılıyordu. Ama yine de bu kurallara tam bir titizlikle uyulamıyordu.

Osmanlı toprağı olan Manastır Vilayetindeki Kesriye'de Bulgar ahaliden hiç kimse olmadığı halde Bulgarların okul açmak istemeleri¹⁴ Kudüs'te İngiliz-Protestan 232 kişi olmasına rağmen 339 öğrenci barındıran 6 okulun yanına bir yedincisinin açılmak istenmesi¹⁵ ve izin verilmesi Osmanlı döneminde denetim mekanizmasının işlemediğine birer örnektir.

Çeşitli baskılar ve olumsuz şartlar Osmanlı Devleti'nin hiçbir zaman rahat hareket etmesine izin vermemiştir. Azınlık ve Yabancı Okullarına getirilecek sıkı denetimin yasal niteliği bu okulların yöneticileri ve bağlı buldukları devletler tarafından hiç de hoş karşılanmamıştı.

O halde yasanın işleyişi ne şekilde gerçekleşmişti? Bu sorunun cevabı oldukça ilginç uygulamaları işaret etmektedir. Bu okullarda kullanılacak kitapların Osmanlı Devleti tarafından kontrol edileceğini öğrenen yabancı devletler bunu siyasi bir sorun olarak algılamışlar, birer ultimatoma tarzı "nota" ile (Amerika "1895", İngiltere "1 Ekim 1895", Hollanda "2 Mart 1896", Belçika "27 Şubat 1896" gibi devletler ki Belçika ve Hollanda'nın

Ermeni Okulunun 43 odalı 3 ana kapılı, 140 pencere ve 5 mağazalı oluşundan söz edilmektedir. Bu rakamlar bize binanın büyüklüğünün ne boyutlarda olduğunu göstermektedir. İşin ilginç yanı okul binasında 5 mağazanın bulunmasıdır. Bu mağazalar kiraya verilmekte, geliri okul için harcanmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Kilise Defteri*, Belge no: 7/15.

¹⁰ Okullar arsa alımı, bina yapımı ve okul faaliyetlerini sürdürme gibi işlevler için gerekli parayı birçok yoldan elde ediyorlardı. Hem bağlı buldukları devletlerden veya vakıflardan ya da kiliseden para yardımı alıyorlar, malzeme satışı, balo, diploma töreni gibi etkinlikler düzenleyerek bilet satışı, şahıslardan alınan bağışlar, öğrencilerin kayıt işlemi sırasında verdikleri harçlar ve Osmanlı Devleti'nin vermeyi taahhüt ettiği ancak gecikince protesto edildiği paralar gibi gelir kaynaklarıyla gerekli nakiti sağlıyorlardı. Bkz. Haydaroğlu, İ.P.; *a.g.e.*, s. 76-85.

¹¹ Geniş bilgi için bkz. Haydaroğlu, İ.P.; *a.g.e.*, s. 65.

¹² Geniş bilgi için bkz. Haydaroğlu, İ.P.; *a.g.e.*, s. 69.

¹³ Millî Eğitim Bakanlığı Arşivi No: 140, 120/b, 133/a, 148/b, 112/b, 60/a.

¹⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Mukteza Defteri*, Belge No: 21/204.

¹⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Mukteza Defteri*, Belge No: 19/231

Osmanlı topraklarında okulu bile olmamasına rağmen diplomatik Haçlı zihniyetini getirdiği birliktelik ve ciddiyet duygusuyla hareket ettikleri ortadadır) savaş çıkabileceği tehdidi de ekleyerek itiraz etmişlerdi.¹⁶

Verilen notalara rağmen Osmanlı Devleti kitapların gümrükte kontrol edilerek okullara teslim edileceğini bildirmişti. Bu uygulamaya en güzel örnek ise 1896 tarihli bir belgede yer almaktadır; Belgede Amerikalılara ait 3 sandık yani 375 kg kitabın İskenderun Gümrüğünde kontrol için alıkonduğu, sandıkları polisın açması gerekirken Cabbar Ağa adında birisinin bu işi üstlendiği ve bu işi yapmadan kaçtığı üstelik sandıkların buraya Erzurum Gümrüğü'nden gönderildiği, orada kontrol edecek kimse olmadığı için İskenderun'a geldiği, Amerikalıların itirazı üzerine yapılan inceleme de anlaşıldığı ve kitapların önce Merkeze gönderildiği arada da kontrol edecek memur bulunmadığından Vilayet Kalemî Yaveri tarafından incelenip onay verildiği anlatılmaktadır.¹⁷

Ne yazık ki Osmanlı Devletinin istediği denetimi gerçekleştirecek memuru bile yoktur. Yasanın işleyişi için gerekli alt yapı şartlar ve kurumlar oluşmamıştır. Yüzeysel tedbirler de bir noktada yetersiz kalmaktadır. İşin asıl acı yanı da budur. Bu nedenledir ki her konuda olduğu gibi eğitim konusunda da hele siyasi açıdan zararlı faaliyetler içinde olan okullar konusunda da Osmanlı Devletinin elinden fazla bir şey gelmemektedir.

Aslında ısrarcı tutumuyla Yabancı Devletlerin endişelenmesine neden olan Osmanlı Devleti istediği denetimin işleyişte sonucunu alamamıştır. Yasaya rağmen, her şeyin kendi kontrolü altında izinle olmasını isterken çıkardığı akıl almaz yasalarla bindiği dalı dahi kesmeye uğraşmıştır.

Tıpkı 1901 tarihinde Fransa ile imzalanan anlaşmada üstlendiği yükümlülük gibi İstanbul içersinde yapılan bir müracaatta evrak üç sene işlemde kaldıktan sonra cevaplanmıştır.¹⁸ Böylesi yavaş işleyen bir bürokrasi söz konusu iken Osmanlı Devletinin çıkardığı bir yasayla kendisine herhangi bir konuda müracaat edildiğinde, müracaat tarihinden itibaren "6" ay içerisinde cevap vereceğine, bu süre içerisinde cevap vermezse müracaat edilen konudaki isteği otomatikman kabul edeceğini taahhüt etmesi başka neyle izah edilebilir?¹⁹

Kitaplar konusundaki ısrarlılığından vazgeçip Ruhsat konusunu da gevşeten Osmanlı Devleti, siyasi amaçlı zararlı faaliyetler içerisinde olduğu saptanan okulların faaliyetine son vereceği kararını da uygulayamamıştır.

¹⁶ Dışişleri Bakanlığı Hariciye Arşivi, *Hazine-i Evrak* No: 83/98.

¹⁷ Dışişleri Bakanlığı Hariciye Arşivi, *Hazine-i Evrak* Dosya No: 104, 384/11

¹⁸ Millî Eğitim Bakanlığı Arşivi Belge No: 138/b, No: 140.

¹⁹ Millî Eğitim Bakanlığı Arşivi Belge No: 90.

“Mademki daha önce vardı bundan sonra da devam etsin”²⁰ diyecek kadar denetimi elden kaçırmaya başlamıştır. Bunun nedenleri, tıpkı denetimsiz yapılanmayı ve çoğalmayı sağlayan nedenler gibi aynı temellerden doğmuştur. Hoşgörü, Yabancı Devlet baskısı, Milliyetçilik akımının getirdiği hakların öne sürülmesi, Osmanlı Devleti'nin maddi-manevi her açıdan zaafa, zayıflığa düşmesi, Batılılaşma Akımı'nın yol açtığı Batıya yönelik olma düşüncesi, batıyla iyi ilişkiler sürdürme kaygısı ve her konuda alt yapı hazırlamadan uygulamalara, şartlar oluşmadan temelsiz yatırımlar yapmaya geçilmesi, hazmedilmemiş gelişmelerin tabii sonucu olan başarısızlıklar... Bütün bunlar Azınlık ve Yabancı Devlet Okullarının istediği ortamı hazırlamıştı.

Denetimin işleyişinde başarısız olduğunun farkında olan Osmanlı Devleti, Yabancı Okullar konusunda düştüğü açmazı ve alınması gerekli tedbirleri anlatan raporlara rağmen duruma çözüm getirecek bir adım atamıyordu. Azınlık ve Yabancı Okullarını, eğitim sistemini irdeleyen bu raporlardan ilki 1892 tarihlidir. Raporun yazarı ve Osmanlı vatandaşı olan Mihran Boyacıyan, Beyrut Vilayeti, Kudüs Mutasarrıflığı'nda yüksek dereceli bir memur olarak görev yapmaktaydı. İki kısımdan oluşan raporun²¹ birinci kısmında Osmanlı topraklarındaki Yabancı Okulların tehlike oluşturduğundan söz etmekte, ne gibi tedbirlerin alınması gerektiğinden ve Beyrut'taki Fransız politikasından, İngiliz rekabetinden, Alman mücadelesinde, Jesuitlerin faaliyetlerinden bahsetmekte, ikinci kısımda ise Osmanlı toprağı olan Beyrut vilayeti hakkında bazı bilgilere yer vermektedir.

Osmanlı vatandaşı olan bir Ermeni'nin gözüyle o zamanlar Osmanlı toprağı olan Beyrut'la ilgili bilgiler çok çarpıcıdır. Kısaca aktarırsak;

- a. Beyrut halkının yüzde sekseni eğitim ve öğretim görmüştür.
- b. Beyrut halkının yüzde yirmisi Avrupa'da bulunmuş ve ticarete, sanatta emsallerine nazaran büyük gelişme göstermiştir.
- c. Yüz bini aşkın nüfusunun yirmi milyon civarında serveti vardır.
- d. Kişi başına iki yüz lira gelir hesap edilmektedir. Avrupa da dahi böyle bir gelir yüksekliğinin zor bulunacağı muhakkaktır. (Tabi o dönem için söz konusudur.)
- e. Kasap ve kunduracı esnafına varıncaya kadar Fransızca ve İngilizce yaygın bir dildir.
- f. Avrupa'dan gelen çeşitli gazetelerin yanında şehirde haftada yirmi bin nüshayı aşkın “12” kadar haber yayını vardır.

²⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Muktezâ Defteri*, Belge No:21/204.

²¹ Atilla Çetin, a.g.e., s. 316-324.

- g. Eski medeniyetlerin beşiği olması sebebiyle ender rastlanan nadide hazinelere sahiptir ve bu yüzden her sene binlerce Amerikalı ve Avrupalı tarafından incelenmektedir.
- h. Bu araştırmalar sonucu yüzlerce kitap yayınlanmıştır.²²

Ticari, coğrafi, siyasi bakımdan stratejik bir noktada olması, Kudüs'e yakın bulunması ve bir Akdeniz limanı olma özelliği Beyrut'a bir insan akınına neden olmuştur. Kültüre açık, zengin kaynaklara sahip bir halkın eğitim yoluyla etkilemek tek çıkar yoldu. Okullar ve misyonerler de bunu hakkıyla başarmışlar, Beyrut'u Osmanlı topraklarından ayırmışlardı.

Gerçekten tehlikenin kaynağı saptanmış alınması gerekli tedbirler düşünülmüş, ancak yeterli mücadele sağlanamamıştı.

Siyasi açıdan ele alırken, eğitim açısından da değerlendirilmesi gereken, Osmanlı Devleti çöküşünün bir anlamda hazırlayıcısı olan etkilerden biri olarak Okullar, eğitim alanında oldukça başarılı kurumlardı. Osmanlı eğitim öğretim kurumlarına da bir anlamda örnek olmuşlardı. Aslında çok ilginçtir ki başlangıçta her iki olgu birbirine büyük benzerlikler göstermektedir. Azınlık ve Yabancı Okulları kiliseler içerisinde din görevlisi yetiştirmek üzere birer odada faaliyetine başlamış, öğrenci sayısı arttıkça oda sayısı artmış, bir başka binada genelde kilise bahçesinde ya da yakınında bulunan bir yapıda çalışmalarını devam ettirmiş, zamanla laik programları benimsemiş, bugünkü anlamda modern okullar olarak yapılandırılmışlardır.

Osmanlı Devleti'nin geleneksel okulları olan medreseler de önceleri cami bünyesinde faaliyetine başlamış, öğrenci sayısı arttıkça cami bitişiğindeki veya yakınındaki büyük kapsamlı ve sistemli binalarda çalışmalarını sürdürmüştür.

Azınlık ve Yabancı Okullarında geçerli olan, öğrencilerin okulda kalmalarına olanak veren "yurt sistemi", öğrenciye harçlık verilmesi, öğrencinin kendi işlerini yapması ve dolayısıyla kendi kendine yeterli olacak hale gelmesinin sağlanması geleneksel Osmanlı okullarında da geçerli olan uygulamalardı.

Ancak programların laikleşip, modernleşmesi noktasında Osmanlı okulları ve Azınlık Yabancı Okulları ayrılmışlardı.

Osmanlı Okulları modern ders programları izlemek şöyle dursun, uyguladığı programın da gerilemesini ders veren yetenekli hocaların yerine vasıfsız kişilerin göreve gelmesini, çok iyi donanımlı, yetişmiş öğrencilerin yerine biraz okur-yazar olan öğrencilerin mezun olmasını yaşamış eğitimin sıfır noktasına gelmesini engelleyememişti. Bunda en büyük etken zamanın artık günlük değerlerinden olan iltimas ve rüşvetle yetersiz kişilerin en

²² Atilla Çetin, a.g.e., s 316-324.

yüksek mertebelere gelmesi ve buna engel olabilecek tedbirleri sağlayacak yatırımları yapamayacak kadar borç batağında olan, iflas etmiş bir devletin yetersiz kalışıydı.

Aslında, Osmanlı Devleti her iyi sandığı şeyi uygulamaya çalışan ve bu gibi uğraşlarda ilk başlangıçta hevesli ve çalışkan görünen yapısıyla Azınlık ve Yabancı Devlet Okullarından bir çok yönden etkilenmişti. Bazı uygulamaları örnek alarak kendi okullarında yer vermesi, bu okulların kalitesinden etkilenmesi demektir. Okullarda ders geçme sistemi yerine, sınıf geçme sistemini uygulamaya başlaması, diploma usulünün kabul etmesi, okulları derecelendirerek kolaydan zora doğru, basitten karmaşığa geçen bir eğitim aşamasını başlatması, öğrencinin başarısını derecelendirerek belgelemesi, öğretmenlerin hayat şartlarının iyileştirilerek kaliteli öğretmen yetiştireceğinden idrak etmesi, bu yönde çalışmalar yapması, okulları destekleyici ve okul sonrası eğitimin tamamlayıcı nitelikteki araçlarının temin edilmesine yönelik ilmi kuruluşları oluşturup çoğalması, geliştirme çabası gibi olgular Osmanlı Devletinin Azınlık ve Yabancı Okullarından edindiği olumlu kazançlardır. Ancak ne yazık ki Azınlık ve Yabancı Okul'larında eğitim bir maske olarak kullanılmış, siyasi faaliyetlerin merkezi hatta siyasi olayların karargâhı görünümündeki bu kurumlar, Osmanlı Devleti'nin çöküşünde en büyük etkenlerden biri olmuşlardır. Bu etkenler Cumhuriyet Döneminde örnek alınmış ve aynı hataya düşülmemesi için tedbirler çerçevesinde çalışmalar başlatılmıştı.

Osmanlı Devleti'nden alınan dersler arasında eğitimin milli, modern ve geleneksel yapıda, özgür, ancak devlet ve millet çıkarı ile uyuşacak sınırlarda bir serbesti ile gerçekleştirilmesi düşüncesi vardı.

Aslında Cumhuriyet Dönemine de ışık tutan Osmanlı Devleti'nin aldığı kararların ve çıkardığı yasaların Osmanlı Dönemi'ndeki uygulanışı istenen sonucu sağlayamasa da sonraki dönemlerde kararlılıkla ele alınmış, işleyişte geçerliliğini sürdürmüştü. Bunların önemlilerinden biri olan eğitimde denetim çabaları ile başlayan süreç Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin çıkardığı yasalarla da desteklenerek devam ettirilmişti.

1869 Maarif Nizamnamesi'ndeki maddelerin içeriği 1922de de korunmaktaydı. Yasaya uyulduğu takdirde kurumların işleyişlerine devam edecekleri ortaya konmuştu. Osmanlı Devleti'nin pek de başaramadığı denetim yeni Türkiye Devleti'nin temelleri atılırken de gündemdeydi. Büyük bir titizlikle üzerinde durulmaktaydı. Daha önce içine düşülen zayıflığa meydan vermeyecek bir dikkatle tavizsiz bir değerlendirmeye ve tabii kararlılıkla yasaların uygulanması söz konusuydu.

1922 tarihli bir belge²³ örneğinde olduğu gibi; "...tedrisatın Türkçe öğretmenlerin Türk olması şartlarıyla okuldaki yetimlerin eğitimine herhangi bir yasaklama getirilmediği ve getirilemeyeceği..."²⁴ İfadesine dikkat ederseniz yetimhane ya da okul açılması yasaklanmamış, yalnızca kurallara uyması gerektiği hatırlatılmıştır. Başka bir belgede Amerikalıları ilgilendiren Merzifon Yetimhanesi'nin²⁵ şartlara uymadığı gerekçesiyle kapatıldığı, adli soruşturmanın devam ettiği, soruşturma süresince kurumun kapalı olacağı belirtilmiştir.²⁶

Bu da bize yasayla uyulmasını sağlamak için ayrıntılı bir şekilde değerlendirme yapıldığını, bu değerlendirme çerçevesinde okullar için düşünülen teftiş uygulaması üzerinde de titizlikle durulduğunu göstermektedir.

Teftiş konusunda her Yabancı Devletin yaptığı gibi Fransızlar da itirazda bulunmuşlar kendi okullarının teftişini konsolosluk vasıtasıyla yine kendileri yapmayı teklif etmişlerdir.²⁷ Bu durumun denetim açısından ne derecede sağlıklı olduğu göz ardı edilmemelidir. Üstelik Konsoloslar bu işleme katılmakla duruma siyasi bir nitelik de kazandıracaklardır. Ancak Türk Hükümeti'nin cevabında hem böyle bir teftişe izin verilemeyeceği hem de okul ile ilgili her türlü konuda okul müdürlerinin muhatap alınacağı belirtilmiştir.

Teftiş ve denetim her konu için geçerli olup, özellikle öğrencinin olumsuz yönde etkilenmesine yardımcı olacak unsurların yani kitapların ve ders programlarının içeriğinin bilinmesi durumunda büyük bir önem kazanıyordu.

Bu Türk Hükümeti'nin yabancı bir devletin okulundan alınan diplomanın denkliğinin sağlanması gerekçesini ileri sürerek, Yabancı Devlet Okullarındaki Ders Programlarının ve kitapların kontrol edilmesi ve sınavlarına gözlemciler gönderilmesi gereğini ifade edişinden anlıyoruz.

²³ Osmanlı Devleti dönemindeki birçok uygulamanın farklı türdeki yeni yaptırımları 1921-1938 tarihlerini kapsayan bir belge takımında ayrıntılı bir şekilde yer almaktadır. Cumhuriyet Arşivi'nden alınan bu belgelerin büyük bir kısmı yeri geldikince tarafımızdan ele alınmış olup, Osmanlı Dönemi üzerinde yoğunlaştığımız için Cumhuriyet Dönemine ait sınırlı bir zaman dilimi içerisinde durum değerlendirmeye alınmıştır.

²⁴ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 1580 sayı ve 8 Mayıs 1338 (1922) tarihli belge.

²⁵ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 1581 sayı ve 20 Şubat 1338 (1922) tarihli belge.

²⁶ Yetimhane, hastane, eczane gibi hayır kurumları genellikle Misyonerlerin idaresindeydi. 1922 tarihli bir belgede "Amerikan Şark-ı Karîp Heyeti" ile "Misyoner Şirketi" ifadeleri yer almakta ve Burdur, Konya, Silifke, Merzifon gibi yerlerde hem Amerikalıların hem de İtalyanların yetimhaneler açılması için izin istemelerinden söz edilmektedir. (Cumhuriyet Arşivinden 774 sayı ve 24 Mayıs 1338 tarihli Kararname ile 1718 sayı ve 30 Temmuz 1338 (1922) tarihli kararname) Bu ifadeler Cumhuriyet Döneminde bile çok kapsamlı ve teşkilatlı bir Misyoner topluluğunun yoğun çabasını işaret etmektedir kanısındayız.

²⁷ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 1162 sayı ve 15 Mart 1923 tarihli belge.

Kitap kontrolü için inceleme yapmak üzere zaman zaman belirli periyotlar için lisan bilen elemanlar alma yoluna giden Türk Hükümeti üçer aylık dönemler için "60" Lira aylıkla 16 kişiyi görevlendirmiştir.²⁸

Kitap konusuna ilişkin 1923 tarihli bir belgede; "...gerek dini ve gerek Lâdinî (laik) Fransız mekteplerinde programların tanzimi, Fransız mektep kitaplarının intihabı (seçimi) hususlarının Türk memur-ı ilmiyesiyle Fransız mektepleri muallimininden (öğretmenler) mürekkep bir heyet tarafından tespit edilmesi..."²⁹ İfadesiyle Türk memurlarla ortak bir çalışma ile de olsa yine kitap seçiminin okul müdürlerinin inisiyatifine bırakıldığı anlaşılmaktadır.

Okul konusunda düşünülebilecek her ayrıntı için altyapı oluşturulmaya ve köklü tedbirler alınmaya çalışıldığı ortadadır. İstenen düzeyde bir denetim sağlanabilmesi için okul sayısının belirli bir sınırlama ile sabit tutulması ancak gerekli görülürse bu sayının artırılabilceği hükme bağlanmış, bazı tedbirler alınmıştır. Benzeri tedbirlerin daha önce Osmanlı Devleti zamanında da düşünüldüğü anlaşılmaktadır.

Osmanlı devleti yeni bir okul açılması ya da eğitime devamı için gerekli nüfus yoğunluğunu şart koşuyordu.

Aynı şart Cumhuriyet döneminde de geçerliydi. 1922 tarihli bir belgede okul açılacak yerde, okul açılabilmesi için bunu gerekli kılacak derecede bir nüfus yoğunluğu olması zorunluluğu hatırlatılarak, okul açmak isteyen Yabancı Devlet'in gerekli nüfus çokluğuna sahip olması yanında kurallara uyması şartıyla okul açılabilceği, ancak bundan böyle asla yeni okul açılmasına izin verilemeyeceğinin de bilinmesi gerektiği ifadesi yer almaktaydı.³⁰ Denetim ancak gerekli sayıdaki okul için gerçekleştirilebilecek bir uygulama olduğu için bu konuda da geçmişten alınan ders unutulmamıştır.

Sonuç olarak; Osmanlı Devleti, Azınlık ve Yabancı Devlet okullarının sayı, yaygınlık ve faaliyet açısından siyasi amaçlı ve zarar verici boyutlardaki, gittikçe artan çabalarını önlemek için yeri geldikince yasal tedbirler almaya çalışmıştır.

Temelinde geleneksel Osmanlı eğitim kurumlarının yanı sıra Azınlık ve yabancı devlet okullarını da denetim altına alabilecek, onları yeniden yapılandırabilecek yaptırımların yer aldığı yasaları çıkartma ve uygulama sürecinde hem kendi zayıf durumundan hem de yabancı devletlerin baskısından kaynaklanan bir dizi engel nedeniyle beklenen başarıyı elde edememiştir.

²⁸ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 11142-58/5326 sayı ve 27.12.1937 tarihli belge ve 7925 sayı ve 27.12.1937 tarihli belge.

²⁹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 262 sayı ve 13 Mart 1923 tarihli belge.

³⁰ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; 1718 sayılı ve 30 Temmuz 1388 (1922) tarihli kararname.

Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı sorunlar başlangıçta Yeni Türkiye Devleti'nin de etkilendiği olumsuz yansımalar, ancak bunların hemen ortadan kaldırılması için çalışmaların ve yasal tedbirlerin vakit kaybetmeksizin gerçekleştirilmesi, geçmişteki yanlışlara düşülmesini önlemiştir.

Önemli olan ve vurgulamak istediğimiz olgu, Osmanlı döneminde yaşanan birçok başarısızlığın Cumhuriyet döneminde yaşanmaması için gerekli tedbirlerin düşünüldüğü ve eğitim gibi her türlü istismara açık bir konunun hak ettiği titizlikle ele alınıp devlet denetiminin ve gözetiminin sağlandığıdır.

Kaynakça

I. Arşiv Belgeleri

American National Archives, Despatches from US consults in Harput (1895–1906) T. 579, Po41

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Belge Say no: 262, 774,1161,1580, 1581,1718, 11142–58/5326

Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Hususi Belge no: 101

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kilise Defterleri, Belge no:7 / 15

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mukteza defteri, Belge no: 19/231, 20/993, 21/204 Dışişleri Bakanlığı Hariciye Arşivi, Hazine-i Evrak, Dosya no: 83/98, 104, 384/11

Milli Eğitim Bakanlığı Arşivi, Belge no:60/a, 90, 112/b, 120/b,133/a, 138/b, 140, 148/b

II. Makale ve Kitaplar

Atilla Çetin, "Maarif Nazırı Ahmed Zühdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkındaki Raporu", İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi S. 10–11,1981

Bilal Şimşir, "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine", Atatürk Üniversitesi yay. 628, Erzurum, 1984

İlknur Polat Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Kültür Bakanlığı yay. 1202, Ankara 1990.